

Yazar/Author
Ebru GÜVENEN*

Makale Başlığı/Article Title

Gökyüzündeki Günden (<Kün) Yeryüzündeki Kuta

From The Gün (<Kün) In The Sky To The Kut On The Earth

ÖZ

Sözcükler arasında zamana ve değişime karşı hayatta kalabilenler, gündelik hayatta sıklıkla kullanılan temel söz varlığı öğeleridir. Bunlar, standart dildeki kullanım sıklıklarıyla orantılı olarak anlam genişlemesi, anlam daralması ve/veya anlam kaybı yaşayabilmektedir. Bunun sonucunda sözcüklere ait bazı anlamlar, standart dilde kullanımdan düşmekte fakat ağızlarda uzun süre varlıklarını sürdürebilmektedir. Ayrıca bu anlamlar; deyim, atasözü, ikileme vb. tecrübe temelli kalıplaşmış söz varlığı öğelerinde görülebilmektedir. Bu sözcüklerden biri de çalışmaya konu olan *gündür* (<*kün*). Temel anlamı "güneş" olan sözcüğün, Eski Türkçe döneminden bu yana soyut bir kavram olan *kutu* karşıladığı pek çok örnek vardır. Köktürkler döneminden beri "Tanrı tarafından verilen şans" anlamındaki *kut*, farklı Türk boylarına ait mit ve destanlarda da görülen bir başka deyişle tarihin farklı dönemlerinde Türklerin hayatında yer edinmiş ilahi nitelikli bir kavramdır ve zaman içerisinde anlam alanını genişletmiştir. Çalışmada, sözcüğün Türkler için önemi, sözcükle *kut* kavramı arasındaki ilişki, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Sözcüğün temel anlamı olan "güneş" in etkisiyle ortaya çıkan *kut* kavramına karşılık gelen anlamlarını tespit edebilmek amacıyla Türk diline ait çeşitli sözlüklere, tarihî lehçelere ait edebî eserlere ve edebî eserler üzerine yapılmış bilimsel çalışmalarda deyim ve atasözlerine başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: gün (<kün), kut, anlam değişimleri.

ABSTRACT

Among the words, those that can survive against time and change are the basic vocabulary items that are frequently used in daily life. These may experience semantic expansion, semantic contraction and/or loss of meaning in direct proportion to their frequency of use in the standard language. As a result, some meanings of words fall out of use in the standard language, but they can continue to exist in dialects for a long time. In addition these meanings, idioms, proverbs, reduplication, etc. it can be seen in experience-based stereotyped vocabulary items. One of these words is the *gün* (<*kün*), which is the subject of the study. There are many examples where the word, whose basic meaning is "sun", corresponds to the abstract concept *kut* since the Old Turkish period. *Kut*, which means "luck given by God" since the time of the Kökturks, is a divine concept that has been seen in the myths and epics of different Turkish tribes, in other words, has taken a place in the lives of Turks in different periods of history, and has expanded its meaning over time. In the study, was tried to determine the importance of the word for Turks, the relationship between the word and the concept of *kut*, and its place in Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Modern Turkish and Modern Turkish Dialects. In order to determine the meanings corresponding to the concept of *kut*, which emerged with the effect of "sun", which is the basic meaning of the word, various dictionaries of the Turkish Language, the literary works of the historical dialects and the idioms and proverbs in the scientific studies on literary works were consulted.

Keywords: gün (<kün), kut, meaning changes.

Extended Abstract

While some of the vocabulary items update themselves against time and the changing world, others fall out of use. Those that continue to exist are mostly basic vocabulary elements. Synchronous and diachronic studies have shown that survivors actualized this with as phonological changes and/or meaning expansion, meaning narrowing, meaning change, etc. with meaning events. As a result of semantic events, the meanings that emerged later in some words are forgotten, while in others the basic meaning is forgotten and the words continue their existence with these meanings one or more of their. Although some of their meanings have been forgotten in the standard language over time, they are used as independent words in dialects, such as idioms, proverbs, reduplications, etc is used archaically in vocabulary items. The *gün* with the basic meaning "sun", which has become polysemic through literary arts since our first written works, is one of the words that continues to live both in the standard language and in dialects.

When works from different periods are examined, it is seen that the sky and the creatures in the sky are important and meaningful for the Turks. Turks have attributed various meanings to the beings in the sky as well as the beings on the earth they live on. The words that correspond to some of these have fallen out of use over time, some have expanded their meaning and become polysemous, and some have narrowed their meaning. When both historical sources and epic and mythological works from the Old Turkish period are examined, the *kün* with the basic meaning of "sun" represents the *kut*, an abstract concept meaning "luck given by God". *Kut*, in a way, symbolizes God's existence, power, ability to reward and punish, etc., for the Turks and over time, it has come to encompass more people and beings than it did at the beginning.

In the study, was tried to determine the importance of the word for Turks, the relationship between the word and the concept of *kut*, and its place in Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Turkey Turkish and Turkey Turkish Dialects. In order to determine the meanings corresponding to the concept of *kut*, which emerged with the effect of "sun", which is the basic meaning of the word, form dictionaries Proverbs and Idioms in Local Dialects, Idiom Existence of Old Turkish, Dictionary of Old Turkey Turkish Idioms, Ötügen Turkish Dictionary and Idiom Existence of Turkish; various dictionaries of the Turkish Language, the literary works of the historical dialects and the idioms and proverbs in the scientific studies on literary works were consulted.

In the Introduction section of the study, information is given about the terms semantic expansion, polysemy and semantic narrowing. All words initially have a single meaning; over time, when new concepts are needed, the language meets this need by making the words multiple meanings within itself. However, due to the cultures interacted with, sometimes some meanings of words that have become polysemous are forgotten and as a result, the meaning narrows. *Gün* is a word that has both become polysemous with its expanded meaning and has also undergone a narrowing of its meaning. In the analysis part of the study, first the importance of the day and the sky for the Turks; the relationship between the concept of *gün* and *kut* based on the data in historical, mythological and literary works; in other words, it has been tried to explain the concretization of the name *kut*, which is an abstract concept, with the name *gün*, which is a concrete concept. In the second stage of the review section, idioms and proverbs that show that the *gün* corresponds to the concept of *kut* in the historical periods of Turkish and in Turkish dialects of Turkey are included. In this study, where diachronic and synchronic methods were used together, the cities where the idioms and proverbs occurred were also indicated in the data obtained from the dialects. The reason for this is to show that the meaning of the word in question has a widespread use due to its presence in different regions of Turkey, and that the same or similar situation may be in unregistered regions, if so, it is to contribute to the registration of these cities.

The meanings of the name *gün* that correspond to the concept of *kut*: in addition to idioms and proverbs, reduplications have also been detected here and there. In determining the meaning of idioms, verbs *gör-* and its derivatives, *dog-* and its derivatives, *tüner-*, *karar-*, *gece ol-*, *yaru-* and *ışıt-*; *ay* and *il* from names; *kara* from adjectives, possessive suffixes and case suffixes from dependent language elements, contexts established with were used. In addition, verbs were used in the classification of idioms due to the variety of examples. Although it does not have as many examples as idioms, there are examples in which the word is used with meanings related to the concept of *kut* in proverbs. In two of the four examples identified, the presence of idioms formed with the *kün* draws attention. In proverbs, the context established by the words *kan*, *garip*, *öksüz*, *devlet*, *bereket* and the positive and negative forms of the verbs played a role in determining the meanings of the word *kut*.

Giriş

Anlam Değişimleri: Anlam Genişlemesi, Çok Anlamlılık, Anlam Daralması

Dilin anlamlı en küçük birimleri olan sözcükler, ait oldukları dilin geçmişi ve içinde bulunduğu anı ile ilgili ses bilimsel, şekil bilimsel ve geçirdiği anlam bilimsel değişimler hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte sözcükler; din, tarih, coğrafya vb. pek çok unsurun birleşimi olan kültürel değişim ve gelişimle ilgili çıkarım yapma olanağı sunmaktadır. Başka bir deyişle, sözcükler aracılığıyla, geçen zamanın dilde yalnız dil içinde değil dil dışında da ortaya çıkardığı sonuçlar izlenebilmektedir. Dil dışı unsurlardan kaynaklanan değişim, anlam değişmesi ana başlığı altında anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi ve asıl anlamdan başka anlama geçiş şeklinde kendini göstermektedir (Korkmaz, 2017: 73). Bir sözcükte farklı zaman dilimlerinde ve/veya farklı coğrafyalarda, birbirine zıt iki anlam olayı görülebilir: Önce anlam genişlemesi, sonra anlam daralması gibi. Bu durum, sözcüklerin anlamlarının sabit olmadığı, aksine içinde bulunulan koşullardan etkilenerek değişken yapıda olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Karaağaç, 2013: 32; Tokatlı, 2004: 144).

Türkçe, sözcük türetme konusunda çeşitli yöntemlere sahip bir dildir. Yapısal olarak eklemeli diller grubunda yer alsa da toplumun hayatına yeni girmiş veya kullanımdan düşmüş bir kavrama karşılık gelecek sözcüğe ihtiyaç duyduğunda, bunu her zaman mevcut kök ya da gövdelere yeni ekler getirerek gidermez. Bu ihtiyacı, bazen sözcük birleştirmeleriyle bazen de mevcut sözcüklerin çeşitli edebî sanatlar aracılığıyla anlam alanını genişleterek karşılar. Böylece ilk ortaya çıktığında tek anlamlı sözcükler, zamanla çok anlamlı hâle gelir (Hirik, 2017: 58). Yapılan araştırmalar sonucunda görüldüğü üzere Köktürkçe döneminde dahi anlam genişlemesi ve çok anlamlılıktan bahsediliyor olması, Türkçenin bu yolla söz varlığını genişlettiğini gözler önüne sermektedir¹. Vardar (2002: 21) “Anlamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan geniş bir anlama geçiş sonucu gerçekleşen değişim.”, Karaağaç, (2013: 42) “Anlam kapsamı dar olan bir sözün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı” ve Korkmaz (2017: 74) “Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı” şeklindeki tanımlarıyla², anlam genişlemesinde, anlam alanları dar olan sözcüklerin bu alanlarının genişlemesini ön planda tutmaktadır. Aksan’ın (2009: 214) “Bir gösterge, temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü, ya da bir türünü gösterirken zamanla o nesnenin bütünü, bütün türlerini anlatır duruma gelirse buna anlam genişlemesi denmektedir.” şeklindeki tanımı ise parçayı karşılayan bir anlamın zamanla bütünü temsil eder anlam alanına sahip olmasını ifade etmektedir. Yukarıda farklı bakış açılarıyla tanımlanan anlam genişlemesi, dilde çok anlamlılığı ortaya çıkaran (Saral, 2021: 55) bir anlam olayıdır.

Sözcüklerin anlam alanlarını genişleterek söz varlığını zenginleştiren çok anlamlılıkla ilgili tanımlardan bazıları şunlardır: “Bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği; bir birimin birçok anlam içermesi durumu.” (Vardar, 2002: 62), “Bir dil biriminin birden çok anlam ve işlev için kullanılması durumudur.” (Karaağaç, 2013: 215), “Bir kelimedede temel anlamla bağlantılı birden çok anlamın bulunması; bir kelimenin anlam genişlemesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanması.” (Korkmaz, 2017: 107), “...bir sözcüğün birden fazla anlamı karşılamasıdır.” (Erkinay Tamtamış, 2022: 115).

¹ Bk. (Aksan, 2015a: 81-91).

² Çalışmada yer verilen tanımlar, literatürdeki tanımlardan birkaçıdır. Çalışmanın sınırlılığı sebebiyle konuyla ilgili bütün tanımlara yer verilememiştir.

Çok anlamlılık; dilin yetkinliğinin, toplumun sanatsal zekâsının ve üretkenliğinin bir göstergesidir. Başlangıçta bireysel olan, sonradan toplumun benimsemesi ile kabul gören yeni anlamlar, çok anlamlılığı ortaya çıkarmaktadır (Karaağaç, 2013: 37). Bu anlam olayı, kullanıcılarının hayatlarındaki önemi belirgin ve fazla olan kavramları ifade eden sözcüklerde görülmektedir. Çünkü dilde çok anlamlılık ile kullanım sıklığı arasında doğru orantı vardır. Bir sözcük ne kadar çok tercih ediliyorsa o ölçüde yeni anlamlar kazanmaktadır (Bloomfield, 1935: 435; Vardar, 2002: 62; Uçar, 2009: 55; Aksan, 2015b: 72-73; Hirik, 2017: 71; Saral, 2021: 62). Dilde sık kullanılan sözcüklerin pek çoğu, temel söz varlığı içerisinde değerlendirilebilecek sözcüklerdir. Bu bilgiden yola çıkarak çok anlamlılığın dilde daha çok temel söz varlığı ögelerinde görüldüğü söylenebilir.

Değişen coğrafya, etkileşime geçilen yeni komşu milletler, siyasi etkenler, din gibi kültürün yapı taşını oluşturan etmenlerin değişmesiyle bazı sözcüklerin kullanım sıklığında artmalar olduğu gibi azalmalar da meydana gelebilmektedir. Bu gibi durumlarda ise anlam daralması görülmektedir. Anlam daralmasıyla ilgili tanımların bazılarında araştırmacılar kapsamının sınırlarındaki daralmaya vurgu yapmaktadır: “Anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması; genel bir anlamdan dar bir anlama geçerek değişmesi.” (Vardar, 2002: 20), “... kelimenin anlam alanının daralması, daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması” (Arslan Erol, 2018: 71). Bazı tanımlarda ise araştırmacılar, genel anlamdan özel anlama, bütünden parçaya geçişe dikkat çekmektedir: “Sözcüklerin zaman içinde bir veya birkaç anlamını yitirmesi ya da genel anlamdan özel anlama geçmesi olayı” (Baran, 2018: 3), “Sözün kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi, bir sözün genel bir anlamdan özel bir anlama, geniş bir anlamdan daha dar bir anlama geçişi” (Karaağaç, 2013: 42), “...bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi” (Aksan, 2016: 114), “Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi” (Korkmaz, 2017: 73). Dilde görülen bu anlam olayında kullanımdan düşen anlam, bazen temel anlam olabilir. Bu durumun sonucunda başka anlama geçiş olayı gerçekleşir (Arslan Erol, 2018: 30).

Türk milleti yüzyıllardır süregelen hayatı boyunca hep doğayla etkileşim hâlinde bulunmuş, zorlu doğa koşullarıyla olan mücadelesinde de başarılı olmuştur. Doğayla arasındaki etkileşim, onun diline de yansımış, kavramlaştırma sırasında sıklıkla doğaya ve somut nesnelere başvurulmuştur (Aksan, 2015b: 51). Fakat hem hayat hem de insanın duygu ve düşünceleri yalnız somut kavramlardan ibaret değildir. Soyut kavramlar da hayatın içerisinde yer almaktadır ve bu kavramlara karşılık sözcük türetmek ihtiyaç hâline gelmektedir. Dilin bu ihtiyacı karşılayabilmek için başvurduğu yollardan birisi de somut varlıklardan yararlanmaktır. Bir sözcüğün birden çok anlama sahip olması anlamına gelen çok anlamlılıkta, temel anlamlardan türeyen yan anlamlarda da ivmenin yönü, somuttan soyuta doğrudur (Bloomfield, 1935: 429; Arslan Erol, 2018: 31). Dilde yer alan soyut kavramlar, benzetmeler ve benzetmelerin bir ileri aşaması olan aktarmalar (Aksan, 2016: 78) aracılığıyla, zihinde somut olanın tanınan ve bilinen şekli sayesinde resim formunda bir görüntüye kavuşabilmektedir.

1. Türkler İçin Gün (<Kün)

1.1. Türkler İçin Gökyüzü ve Gün Kavramlarının Önemi

Farklı dönemlere ait eserler incelendiğinde, gökyüzü ve gökyüzündeki varlıkların Türkler için önemli ve anlamlı oldukları görülmektedir. Türkler, üzerinde yaşadıkları yeryüzündeki varlıklar

gibi gökyüzündeki varlıklara da çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Bunlardan bazılarını karşılayan sözcükler zaman içerisinde kullanımdan düşmüş, sözcüklerden bazılarının anlam alanı genişleyerek bu sözcükler çok anlamlı hâle gelmiş, bazılarının ise anlam alanı daralmıştır. Standart dilde temel anlamı unutulmuş, yan anlamlarından bir veya birkaçı ile varlığını sürdüren ama ağız ve lehçelerde temel anlamını uzun süre koruyan sözcükler bulunmaktadır (Aksan, 2009: 22 ve 217; Aksan, 2016: 117). Söz konusu sözcüklere ait bu anlamlar, standart dilde ve ağızlarda bağımsız, tek sözcüklerde görülebildiği gibi dilin zenginliği, geçmişinin ne kadar eskiye dayandığı vb. konularda fikir sahibi olmamıza yardımcı olan, birden fazla sözcüğün kaynaşmasıyla tek sözcük gibi işlev gören söz varlığı ögelerinde de varlığını sürdürmektedir. Bu söz varlığı ögelerinden birkaçı şunlardır: "...yapıca tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen, anlamlı parçalara ayrılamayan ve bir bütün olarak işlev gören sözlük birimleri..." (Karaağaç, 2013: 229) olan deyimler; tecrübe ve uzun bir zaman dilimi sonucunda ortaya çıkan, anlamca kaynaşmış birden fazla sözcükten oluşan söz varlığı ögelerinden olan atasözleri, "İki ayrı gösterge, tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olur; zihinde kimi kez tek tek çözümlenme yerine yeni bir kavramın oluşmasını sağlar." (Aksan, 2016: 128) şeklindeki tanımıyla yapısı ve işlevi özetlenen ikilemelerdir. *Gün* de deyim, atasözü ve ikilemelerde temel anlamı olan "güneş"ten türeyen anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir.

Türkiye Türkçesinde *gün* olarak kullanılan sözcük, Türkçenin temel söz varlığı ögelerinden biridir. Sözcük, Eski Türkçede "güneş" anlamıyla, *kün* şeklinde kullanılmıştır (Clouston, 1972: 725; Saral, 2021: 194; Sertkaya, 2021: 23; Tietze, 2016a: 315). "Eski Türkçeden beri çok anlamlı olan" *gün*'ün (Arslan Erol, 2018: 402), Türkçe Sözlük'te kayıtlı on anlamı bulunmaktadır: "1. Güneş. 2. Güneş ışığı. 3. Gündüz. 4. Yer yuvarlığının kendi eksenini etrafında bir kez dönmesiyle geçen 24 saatlik süre, ruz. 5. İçinde bulunulan zaman. 6. Zaman, sıra. 7. Çağ, devir. 8. İyi yaşanmış zaman. 9. Bayram niteliğinde özel gün. 10. Belirli günlerde ev hanımlarının konuk ağırlamak için yaptıkları toplantı." (<https://sozluk.gov.tr> (e-GTS, 2023)). Sözcük, Derleme Sözlüğü'nde "gün" ve "güneş" (<https://sozluk.gov.tr> (e-DS, 2023)), Tarama Sözlüğü'nde "1. Güneş. 2. Gündüz. 3. Vakit, mesut gün, beklenen kutlu gün." anlamlarıyla kayıtlıdır (<https://sozluk.gov.tr> (e-TS, 2023)). Tietze (2016a: 315) ise eserinde *günü* üç farklı anlamla maddelendirmiştir. Bu anlamlardan üçüncüsü, Türkçe Sözlük'te bulunmayan "hükümlünün hapiste yatma müddeti."dir. Eldeki en eski yazılı belgelerden bugüne kadar kullanılan *gün*'ün (Arslan Erol, 2018: 402) Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine geçirdiği ses değişimini k-> g- şeklinde özetleyen Sertkaya (2021: 23), etimolojisiyle ilgili bir değerlendirmenin yapılmadığını belirttikten sonra etimolojisiyle ilgili <*kü-n şeklindeki görüşüne çalışmasında yer vermiştir. Gülensoy (2007: 395) ise *gün* olarak madde başı yaptığı sözcüğün anlamı ve geçirmiş olabileceği ses bilgisel değişimle ilgili "<*kün 'gün, güneş'" şeklindeki bilgiyi vermiştir.

Gün'ün Türk dilinin farklı dönemlerinde, gerek dinin insan hayatındaki yeri ve önemi göz önünde bulundurularak Kök Tengri ve Şamanizm etkisiyle gerekse hayati bir ihtiyaca cevap vererek ısı ve ışık kaynağı olması sebebiyle -Orta Asya söz konusu olduğunda bu işlevler yadsınamaz değerdedir- anlam alanı, soyut bir kavram olan *kuta* kadar genişlemiştir.

1.2 Tarihte *Gün İle Kut Kavramı Arasındaki İlişki*³

İnsan, inancıyla bağlantılı olarak Tanrı'nın lutfettiklerini, özel ve anlamlı kabul etmektedir. Türklerin inançlarına göre başta Kök Tengri olmak üzere ona yardım eden varlıklara, onu yeryüzünde temsil eden ve yeryüzündeki düzeni sağlamakla görevli olduğuna inanılan hükümdarlara verilen değer simgesi *kuttur* (Çeribaş, 2021: 1203). Tanrı'nın verdiği bu ayrıcalığı Türk hükümdarlarından bazıları kullandıkları ünvanlarında göstermişlerdir: İleriş Kutluğ Kağan, Bilge Kutlug Kağan (Köktürk Kağanlığı), İletmiş Kutluğ Bilge Kağan (Türgiş Hânedanlığı), Kutluğ Bilge Kül Kağan, Alp Kutlug Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bolmış Külüg Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan, Tengride Kut Bolmuş Küçlük Bilge Kağan (Uygur Kağanlığı) vb. (Tanyu, 1980: 75-76).

Mistik bir güç olduğu düşünülen *kuta*, zamanla benimsenen farklı inançların etkisiyle sayıca daha fazla varlığın sahip olacağına inanılmış (Çeribaş, 2021: 1203), bu durumun etkisiyle sözcüğün anlam alanında da genişleme görülmüştür. Çeşitli kaynaklarda “ruh, yaşam gücü” anlamlarının yanı sıra sözcük “iyi şans, talih, kısmet, mutluluk, ilahi iyilik ve lütf” kavramlarını da karşılamaktadır (Yıldız Altın, 2018: 75-76). Derleme Sözlüğü'nde *kut* için bazıları birbiriyle ilintili on dört anlam vardır. Fakat bu anlamların hiçbirinin *kutun* çalışmada yer alan anlam alanı ile ilgisi bulunmamaktadır (<https://sozluk.gov.tr> (e-DS, 2023)). Tarama Sözlüğü'nde “uğur, talih, saadet, baht.”⁴ (<https://sozluk.gov.tr> (e-TS, 2023)) anlamlarıyla verilen *kut*, Türkçe Sözlük'te “1. Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç. 2. Mutluluk. 3. İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket.” (<https://sozluk.gov.tr> (e-GTS, 2023)) anlamlarıyla kayıtlıdır. *Kutun* Türkçe Sözlük'teki birinci anlamının izleri, Orhun Abideleri'nde Bilge Kağan'ın şu cümlelerinde görülmektedir: *...tengri yarlıkaduğ için kutum ülügüm bar için ölteçi budunug tırgürü igittim* “...Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.” (BK D: 23). *Tengri yarlıkaduğın için özüm kutum bar için kağan olurtum*. “Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum.” (BK K: 7). (Ergin, 2011: 42-43 ve 58-59). Sözcüğün Türkçe Sözlük'teki ikinci anlamı olan “mutluluk”, Tanrı'dan gelen lütf karşılığında insanın hissettiği olumlu duyguyu tanımlamaktadır. Zira Bilge Kağan “*Kut* sayesinde hayatta kalmakta ve zafere ulaşmaktadır.” (Roux, 2011: 90). Kaşgarlı Mahmut “kutluluk, devlet” olarak anlamlandırdığı sözcüğü örneklendiren beyitte *kutun* Tanrı tarafından verildiğini vurgulamaktadır: *kut kuwiğ bërse idhim kulinga / Künde ışi yükseben yokar agar* “Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir.” (Atalay, 1985: 320). Ayrıca eserinde pek çok yerde geçen *kutun* sadece insanlara değil diğer varlıklara da verildiği görülmektedir: *Kışka etin kelse kalı kutluğ yay / Tün kün keçe alkanur ödhlek bile ay* “Kutlu yaz geldiğinde kış için hazırlan; gece gündüz geçerek ay ile zaman tükenir.”; *Uma kelse kut kelir* “Konukla beraber kutluluk, uğurluluk gelir”; *Bardı eren konuk bulup kutka sakar / Kaldı alığ oyuk körüp ewni yıkar* “Konuk bulunduğu zaman uğurlu sayan adamlar gitti. Karşıdan bir karaltı görseler -konuk geliyor diye- çadırını yıkıp gidenler kaldı.”; *Éştıp ata ananğning sawlarını kadirma / Nenğ kut bulup köwezlik kılınp yana kuturma* “ananın, babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme; mala ve talihe eriştiğinde şımarıklık yaparak kudurma.” (Atalay, 1985: 82, 92, 384, 508). Drevnetyurkskiy Slovar'da “baht, zenginlik, rızık” anlamındaki sözcüğü (Nadalyayev vd., 1969: 471), Gülensoy (2007: 581) eserinde “uğur, baht, talih; mutluluk” olarak anlamlandırmış, etimolojisi ile ilgili görüşünü “<*ku- ‘akıtmak, akmak, çıkmak, yayılmak’ + -t (isim eki)” şeklinde özetlemiştir.

³ *Gün* ve *kutun* Türkçenin tarihî dönemlerindeki anlamlar için bk. (Arslan Erol, 2018).

⁴ *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde birbirinden farklı anlamlarla üç maddede ele alınan *kutun* üçüncü anlamı *Tarama Sözlüğü*'nden alınan “uğur, talih; saadet, mutluluk”tur (Tietze, 2016b: 456).

Türk Dili tarihi ve kültürü ile ilgili temel kaynaklarımızdan olan Orhun Abideleri ve DLT'nin yanı sıra farklı Türk boylarına ait mitlerde de *kutun* “ruh, can” anlamının yanı sıra “mutluluk, başarı, bolluk, baht, talih vb.” anlamları bulunmaktadır (Dilek, 2021: 559-561). Türkler için bir bakıma Tanrı'nın varlığının, gücünün, ödüllendirme ve cezalandırma yetisinin vb. delili niteliğinde bir kavram olan ve zamanla başlangıçtan daha fazla insan ve varlığı kapsar hâle gelen, soyut bir kavram olan *kutun*, insanlar arasında somutlaştırılması ihtiyacı doğmuştur. Bu bağlamda, *kutun* somutlaştırılmasında Türkler için kutsal olan gökyüzü ve gökyüzüyle ilgili kavramlara başvurulmuştur. Tarihi ve çağdaş mitlerde Türklerin kutsiyet atfettikleri varlıklardan olan *gün* “güneş” (Dilek, 2021: 569-572), bu amaçla başvurulmuş varlıkların başında gelmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerinde *kün*ün, *kut* kavram alanındaki anlamlarından biri bazen doğrudan çıkarılabilirken bazen de metindeki olay bütünlüğünden, sözcüğün deyim ve atasözündeki diğer sözcüklerle kurduğu bağlamdan anlaşılmaktadır. Sözcüğün tarihi olaylardaki bütünlükten yararlanılarak tespit edilen anlam alanı, aşağıdaki ritüeller, simgeler ve ünvanlarda görülmektedir:

“Çin hükümdarına yazdığı mektubunda”, Mete'nin oğlunun “Gök ve yer tarafından, ‘hayat verilmiş’, Gün ve Ay tarafından ‘tahta çıkarılmış’, Hunlar’ın Büyük Hakanı...” ünvanı (Ögel, 2001: 593), gökyüzü ve gökyüzündeki iki önemli cismin kağanlıktaki etkin rolünü gözler önüne sermekte ve *kutun* Türkçe Sözlük'teki 1. anlamını düşündürmektedir. Sıralamalarda üstünlük, güç, değer gibi unsurların önemli olduğu bilgisi dikkate alındığında ünvandaki bu sıralama “Türklerde, güneş, aydan daha önemli idi.” (Ögel, 2001: 703) görüşünü destekler niteliktedir.

Türklerde devletin başkentinin belirlenmesinde yönlere dikkat edilmektedir. Büyük Hun Devleti, Köktürk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı döneminde başkent, ülkenin doğusunda, başka bir deyişle güneşin doğduğu yönde bulunan Ötüken'dir (Ögel, 2014: 299). Yönetme yetkisi Tanrı tarafından verilen kağanın bulunduğu şehir olan başkent, güneşin doğduğu tarafta olması; Hunlar, Köktürkler, Uygurlarda güneşle *kut* arasında bağ kurulabileceğini göstermektedir.

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan, ilk eşini gökyüzünden inen bir ışığın içerisinde bulur ve ondan doğan çocuklarına gökyüzündeki varlıklardan isimler koyar (Gündüz, 2017: 148; Taş, 2017: 136). Çocukların isimleri büyükten küçüğe sırasıyla Gün, Ay, Yıldız'dır (Roux,⁵ 2002: 210; Gündüz, 2017: 148; Taş, 2017: 179). Oğuz Kağan, destanda gökyüzünü temsil eden altın yayı bu evlilikten olan çocuklarına pay etmiştir (Taş, 2017: 179; Çoruhlu, 2020: 241). Oğuz Kağan'dan sonra da tahta vasiyeti üzerine Kün geçmiştir (Gündüz, 2017: 160). Destanda hiyerarşik oturma düzeninde yönler arasında “...Türklerin ve diğer Orta Asya kavimlerinin saygı gösterdikleri yön...” olan doğuda (Ögel, 2014: 320) ilk evliliğinden olan oğulları oturmaktadır (Çoruhlu, 2020: 241). Bununla birlikte ordunun sağ tarafının üç büyük çocuğuyla bu çocukların soyundan gelen boylara ait olması (Ögel, 2014: 223); saği diğer bir deyişle güneşe yüzlerini döndükleri ve doğudan sonraki ikinci önemli yön olan güneyi temsil etmesi (Ögel, 2001: 704) güneşle *kut* kavramı arasındaki bağı destekler niteliktedir. Ayrıca “*kün tug bol-gıl kök korıkan* ifadesini “güneş, bayrak; gök, çadır olsun” şeklinde ...” anlaşılabilecek (Ağca, 2016: 184) cümledeki “Türk dilinde ‘kağanlık sembolü; bayrak’ anlamı ile kullanılan tug...”un (TMEN II, 618 ve Clauson, 1972: 464'ten akt. Ağca, 2016: 184) *kün* ile temsil edilmesi gösteriyor ki *kün* “güneş”, soyut bir kavram olan *kutun* somutlaştırmış şeklidir.

Türk edebiyatının ilk büyük mesnevisi olan Kutadgu Bilig; hacmi, konusu ve konusunun işleniş şeklinin yanı sıra sembolleştirilmiş karakterleri ile de dikkat çekmektedir ve Yusuf Has Hacib'in dili kullanmadaki yeteneğini ve sanatının gücünü ortaya koymaktadır. Eserde hem Türkler için

⁵Kaynak eserde isim, *Kün* olarak kayıtlıdır.

hem de dünya üzerindeki bütün insanlık için -yöneticilik vasfı sebebiyle- Tanrı'nın lütfuna ermiş kişi olan hükümdarın adının Kün Toğdı olması, yine söz konusu *kut* kavramı ile *kün* arasında bir bağ kurulduğunu göstermektedir.

2. Tarihî Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında *Günün Kut* Kavramını Somutlaştırması

Temel anlamı “güneş” olan *kün* (Clouston, 1972: 725), Türkçenin tarihî seyri içerisinde hem anlam genişlemesi hem de anlam daralmasının örneklerinin bir arada görüldüğü sözcüklere dair dikkate değer bir örnektir. Gerek tarihî Türk lehçeleri gerekse Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yapılan literatür araştırması sonucunda sözcüğün anlam alanı içerisinde tespit edilen *kut* ile ilgili bulgular aşağıda yer almaktadır:

2.1. Deyimlerde *Gün*

2.1.1. Doğ- (<Toğ-) Filiyle Oluşturulan Deyimler

Günün, *kut* kavramına ait anlamların (bkz. 1.2) Kutadgu Bilig'in ana karakterlerinden olan Kün Toğdı üzerinde somutlaştırıldığına yukarıda değinilmişti (bkz. 1.2). *küni tog-* deyiminin varlığı, sözcüğün Karahanlı Türkçesindeki bu anlamının, sadece bir sembolle sınırlı olmadığını göstermektedir. “güneş” temel anlamını, birlikte kullanıldığı doğ- (<toğ-) fiili vermektedir. Fakat Türkçenin farklı dönemlerine ait incelemelerin yapıldığı çalışmalardan alınan aşağıdaki deyimlerde sözcüğün temel anlamıyla kullanılmadığı görülmektedir. Doğ- fiiliyle oluşturulan deyimlerde bağlam temelli dayanaklar, sözcüğün anlamını belirlemede etkili olmuştur. Bunlar; baş, kaderi temsil eden alın, onmaduk (/onmaduk) sıfatı, iyelik eki ve yönelme hali ekidir.

alına gün doğmak (Gaz.) (BAAD: 246).

başına gün doğmak (TDV: 298).

gün doğmak: 2. mecaz. Eline fırsat geçmek. 3. Arzu edilen duruma ulaşmak; feraha çıkmak; huzura ve mutluluğa kavuşmak (ÖTS 2: 2275).

günü doğmak (TDV: 389).

küni tog- (*günü doğmak*): Kısmeti açılmak, yıldızı parlamak: *boğunka asıg kılsa togsa küni* “Halka faydalı olup yıldızı parlarsa...(KB: 2010)” (ETDV: 152).

onmaduk (/onmaduk) başa gün toğmak: Talihsiz, kederli bir kimsenin şansı dönmek, işleri yoluna girmek, şansı yaver gitmek (ETTDS: 228).

Zaman içerisinde kullanımdan düşmüş olan bir sözcük; eş veya yakın anlamıyla, aynı dilden veya yabancı dillerden ödünçleme yoluyla alınmış başka bir sözcükle ikileme oluşturabilir. Bark sözcüğünün Türkiye Türkçesinde kullanılmamasına rağmen ev bark ikilemesinde yaşatılması bu duruma örnek olarak verilebilir. Aşağıdaki deyimlerde güneşin⁶ anlamının, baht ve devlet sözcükleriyle kurduğu belirtisiz isim tamlamalarında, *kutun* sahip olduğu anlamlarla ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır ve bu deyimler göstermektedir ki sözcüklerin unutulmuş anlamlarının eş veya yakın anlamıyla bir arada kullanılarak yaşatılmasında, sözcük gruplarından ikilemelerin yanı sıra isim tamlamalarına da başvurulmaktadır.

baht güneşi doğmak (TDV: 292).

başına devlet güneşi doğmak (TDV: 298).

devlet güneşi: İyi talih, şans, beklenmeyen kısmet (ETTDS: 109).

⁶ Eren, güneş'in “Kün biçiminden -eş/-aş ekiyle oluşturulmuş olması olasıdır.” görüşündedir (<https://sozluk.gov.tr> (e-EES, 2023)).

Gün, Türklerde hükümdarlık ve yöneticilikteki simgelerden biridir (bkz. 1.2). "... umumiyetle alp ve hükümdar remzi..." (Esin, 1970: 315) olarak kullanılan *gün* "güneş" ile birlikte ay da *kut* remzi olarak eserlerde görülmektedir (Esin, 1970: 315). Asıl hükümdarlık ve *kut* simgesinin *kün* (> *gün*) olduğu Kutadgu Bilig'de tanıklanmaktadır. Yine aynı eserde ayın da "ilahi baht ve şans" izi, vezir Ay Toldı'nın adında varlık bulmaktadır. "Gök ma'budunun merkezî tahtı olan Kutup yıldızı ile ona mümasil bulunan imparator sarayının doğusu ve batısındaki dağlar, güneş ve ayın makamları idi. Güneş ve ayın ortasında duran kimse, parlaklığın en yüksek mertebesinde bulunarak 'Kün-ay' remzine sahipti." (Esin, 1970: 316-317). Bu bilgi, devletin ebediliği ve halkın bekası için çaba sarf eden birer sembol konumundaki hükümdar Kün Togdı ve vezir Ay Toldı'nın yönetimindeki güçlü devlet, mutlu ve huzurlu halk profilinde vücut bulan Kutadgu Bilig'de kendini göstermektedir. Söz konusu deyimdeki anlam, "güneş ve ay arasında *kut* bulan" olmamakla birlikte çalışmanın konusu olan *kut* anlamı "gün ay" ikilemesinden anlaşılmaktadır.

gün ay doğurmak: (Yönetici için) iyi günlere kavuşturmak; iyi yönetmek (ÖTS 2: 2274).

2.1.2 Gör- (<kör-) Fiili ve Türevleri ile Oluşturulan Deyimler

Farklı dönemlerde Türklerde, güneş ve onun varlığıyla ilişkili yönler, yönetimde *kut* bulmanın birer simgesi olarak kullanılmıştır. Eski Uygurlar döneminde benimsenen dinlerden Maniheizm'de güneşin, *kut* veren varlıklar arasında yer alması, bu duruma örnek olarak verilebilir (Taş, 2017: 186). Maniheizm muhit eserlerinden olan MaitrH'den alınan aşağıdaki deyimden hareketle, güneşi görmekle mutluluk ve huzur arasında bir ilişkilendirilme yapıldığı söylenebilir.

kün körtgür- (Gün göstermek): Huzur ve mutluluk sağlamak: *kün körtgürdüm ög kanka* "Anne ve babamı mutlu ettim (MaitrH: IV-12a₂₀ [233])" (ETDV: 151).

Sözcükler, "... yalnızca sözlükteki anlamlarıyla birlikte kullanılan dil unsurları değildir." (Hirik, 2017: 557). Yanlarında bulunan bağımlı ve bağımsız dil öğeleriyle birlikte yeni anlamlar kazanabilmektedir. Aşağıda gör- ve türevleriyle oluşturulan deyimler incelendiğinde hiçbirinde *günün* anlamı "güneş" ve bu anlamdan ortaya çıkan "24 saatlik zaman dilimi" değildir. İlk olarak "24 saatlik zaman dilimi" anlamını düşündürten deyimlerde dahi *kutun* Türkçe Sözlük'teki kayıtlı anlamlarından "2. Mutluluk" (bkz. 1.2) çağrıştırılmaktadır. Söz konusu deyimler göstermektedir ki sözcük *kut* kavramının sahip olduğu anlamları, gör- fiilinin yanı sıra bağımlı ve bağımsız dil öğeleriyle kurulan bağlam aracılığıyla kazanmıştır.

ay, gün görmemiş (Sm.) (BAAD: 260).

gördüğü günden geri kalmak (Ml., Gaz.) (BAAD: 334).

gün görmek: Mutluluk ve esenlik içinde yaşamak (ETTDS: 161).

gün görmek: Rahat, huzurlu ve güzel bir hayat sürmek (ÖTS 2: 2276).

gün görmemek: Dert ve sıkıntı içinde yaşamak (ETTDS: 161).

gün görmemiş hacıya dönmek (Gaz.) (BAAD: 340).

gün görmüş: 1. İyi günler yaşamış olan. 2. Tecrübeli (ÖTS 2: 2276).

gün göstermemek: Huzursuz etmek, mutsuz etmek (ETTDS: 161).

(birine) gün göstermemek: Huzursuz bir hayat sürmesine sebep olmak (ÖTS 2: 2276).

gün yüzü görmek (TDV: 389).

gününü / mürüvvetini görmek (TDV: 389).

2.1.3 Tüner-, Karar-, Gece Ol- Fiilleri ve Kara Sıfatıyla Oluşturulan Deyimler

*Gün*ün deyimlerdeki anlamı, ad aktarmasıyla kazanmış olduğu “güneşin doğumundan batımına kadar geçen zaman dilimi”dir. Fakat hem “gece” anlamındaki tün isminden türeyen tüne- fiilinin türevleri ile kara isminden türeyen karar- fiili hem de iyelik ekleriyle oluşturulan bağlam dikkate alındığında *gün*ün, *kutun* sahip olduğu anlamlarla ilişkili bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. “Gündüz”le anlatılmak istenilen anlamın “belirsiz ve tehlikeli olandan uzak; aydınlık”tan somutlaştırılarak “mutluluk, iyi baht” olduğu anlaşılmaktadır.

günleri gece olmak: Çok üzüntülü günler geçirmek (ÖTS 2: 2276).

günü kararmak: Derde, sıkıntıya düşmek (ÖTS 2: 2275).

kara günlü: Bedbaht, talihsiz, baktı kara olan (ETDTS: 192).

küni tüner- (Gündüzü gece olmak): İşleri kötüye gitmek: *tünermez küni er yorisa köni* “Doğru hareket eden insanın gündüzü gece olmaz (KB: 2864)” (ETDV: 152).

küni tünermek (eT): Günü kararmak; ölmek; yıldızı sönmek (KB). (ÖTS 3: 3578)

2.1.4 Yaru-, ışıt- Fiilleri ve Türevleriyle Oluşturulan Deyimler

Aşağıdaki deyimlerde her ne kadar *gün*, “güneş” temel anlamını çağırırsa da yaru- ve yarutma-fiilleri ve iyelik ekleriyle oluşturulmuş bağlam göz önünde tutulduğunda sözcüğün *kut* kavramının ve onunla ilişkili “mutluluk, güven duygusu uyandıran gelecek, huzur”u somutlaştırdığı görülmektedir.

gününü ışıtmamak: Rahat vermemek; huzursuz etmek (ÖTS 2: 2275).

kün ay yarutmak: (eT): 1. Geleceğini güvence altına almak. 2. Mutluluğa ermek (KB) (ÖTS 3: 3577).

küni yaru- (Güneşi parlamak): Şansı yaver gitmek, işleri yolunda olmak, yıldızı parlamak: *köni kayda bolsa yaruyur küni* “Dürüst insanın her yerde şansı yaver gider. (KB: 2789)” (ETDV: 152).

künün yarutma- (Gününü ışıtmamak): Bir kimsenin önünü kesmek, ona engel olmak: *esizler yorıp kör yarutmaz küni*: “Kötüler her yerde gününü gölgelemek ister (KB: 911)” (ETDV: 152).

2.1.5 Diğer Deyimler

Aşağıdaki deyimde *kut* anlamı, ikinci *gün* üzerindedir. Birinci *gün*ün anlamı, ad aktarmasıyla kazandığı “en az 24 saatlik zaman dilimi”dir. İkinci *gün*ün, *kutun* başlangıçtaki anlamından genişleyerek sahip olduğu “mutluluk”la ilişkili anlamı (bkz. 1.2), sözcüğün temel anlamı olan “güneş”in temel ısı ve ışık kaynağı olması sebebiyle algıda oluşan olumlu çağırışım ve et- fiiliyle kurulan bağlam aracılığıyla gerçekleşmiştir.

gününü gün etmek: Günlerini zevk ve eğlence içinde geçirmek; yaşadığı her anın tadını çıkarmak (ÖTS 2: 2276).

Söz varlığı içerisinde ikilemelerin önemli bir yeri vardır. Yapısal olarak aynı sözcüğün tekrarı şeklinde oluşturulabileceği gibi eş anlamlı ve zıt anlamlı sözcüklerle de oluşturulabilmektedir (Aksan, 2015a: 107). Cümlede anlamı tam ve etkileyici kılmaya yardımcı olan ikilemeler, deyim ve atasözleri içerisinde de yer alabilmektedir. İlin Köktürkçedeki anlamı “ülke, devlet, halk” (Tekin, 1998: 103), Eski Uygur Türkçesindeki anlamı “1. İl, memleket; 2. Devlet; 3. Hükümdar.”dır (Caferoğlu, 1968: 92). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı’nda Ağca (2016: 154) “...Türk runik harfli yazıtlarda ... Uygur Harfli OKD’nda da... açıkça belirtildiği üzere Türklerde vatan, güneşin batmadığı, görüldüğü her yerdir ve dolayısıyla güneşin gökyüzünde görüldüğü yerlerde yaşayanlar da bu vatanın sahibi olan kağana bağlı ‘halk’tır. O hâlde il *kün* ‘halk’ ifadesinin, il ve *kün* sözcüklerinden meydana gelmiş eş anlamlı ikileme olduğu, bu anlam ile tek

başına tanıklanamayan *kün* sözcüğünün ise ‘güneş’ anlamındaki *kün* sözcüğü ile aynı olduğu” görüşündedir. Aşağıdaki deyimle ilgili hem bağımsız sözcük olarak hem de ikilemenin anlamı ile ilgili sözlük bilgileri göz önüne alındığında ikilemenin “halk”, deyim “beylik, hükümdarlık” anlamında kullanılması ve her ikisinin de ilahi *kutla* elde edilebilecek kavramlar olduğu açıktır. Buradaki *kut* anlamının oluşmasında il ile kurulan ikileme ve vir-fiiliyle kurulmuş bağlamın etkisi söz konusudur.

il ü gün virmek: Birine beğlik vermek, hükümdar olmasını sağlamak (ETTDS: 178).

On- fiilinin anlamlarından biri, “2. Eksiği kalmayıp gönül ferahlığına ermek, mutlu olmak, mesut olmak.”tır (<https://sozluk.gov.tr> (e-GTS, 2023)). Aldığı –muş sıfat-fiil ekiyle baba isminin sıfatı görevindeki *on-* ile kurulan bağlam, *gün gör-* deyimindeki *gün*ün *kut* kavramının “mutluluk” anlamını pekiştirmektedir.

onmuş babanın gün görmüş evladı mıyım? (Sv.) (BAAD: 393).

2.2 Atasözlerinde *Gün*

Aşağıdaki atasözünde vurgulanan mutluluk ve mutsuzluk zıtlığıdır. Türkçede kan; olumlu çağrışımlar yapmakla birlikte kan ağlamak, kan kusmak, kan kusup kızılık şerbeti içtim demek gibi olumsuz çağrışımlar yapan söz varlığı ögelerinde de görülmektedir. Aşağıdaki atasözünde kan, “mutsuz, umutsuz, çaresiz vb.” olumsuz kavramları çağrıştırırken *gün* de “iyi, güzel vb.” kavram alanlı sözcükleri temsil etmektedir.

*dışı gün, içi kan.*⁷ (Zn.) (BAAD: 301).

Türk dilinin farklı tarihî dönemlerinde tespit edilen *küni toğ-* deyimini atasözlerinde de yer almaktadır. Aşağıdaki atasözlerinden birincisinin ilk bölümünde bulunan ve insanı temsil eden garibin “1. Kimsesiz, zavallı olan. 2. Yabancı, gurbette yaşayan, elgin” (<https://sozluk.gov.tr> (e-GTS, 2023)). anlamları, deyim olumsuz çekimiyle atasözünde anlamsal bütünlük oluşturmaktadır. Atasözünün her iki bölümünde de kullanılan *gün*lerden birincisi *kutla* ilişkili anlamları çağrıştırırken, ikincisi sözcüğün temel anlamı olan “güneş”tir.

Birinci atasözünün ilk bölümü ile benzer tecrübe ve yakın anlama sahip ikinci atasözünde, annesiz olmanın doğuracağı çeşitli olumsuzluklar anlatılmaktadır. Annesizlik ve bunun doğuracağı talihsizlikler, güneşin *kutla* ilişkili “şans” anlamı, kaderi temsil eden alın ve fiilin olumsuz çekimiyle oluşturulan bağlamla somutlaştırılmıştır.

“Derler ki garibin bağına gün doğmaz, hâlbuki garibi gündün başka yakan olmaz.” (Ay.) (BAAD: 90).

“Öksüzün alına güneş doğmaz.” (Gaz.) (BAAD: 189).

Atasözündeki *gün*ün temel anlamı “güneş”tir fakat bütünlük içerisinde devlet ve bereket ile kurulan bağlam, *kutun* Türkçe Sözlük’teki anlamlarından olan “3 İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket.”i çağrıştırmaktadır (bkz. 1.2).

“Günden evvel kalkan evlat, o evde olur devlet; gündün sonra kalkan evlat, o evde olur mu bereket?” (Ank.) (BAAD: 129).

3. Sonuç

Söz varlığı ögelerinden bazıları, zamana ve değişen dünyaya karşı kendisini güncellerken bazıları ise kullanımdan düşmektedir. Varlığını devam ettirenler, daha çok temel söz varlığı ögeleri olmaktadır. Yapılan eş zamanlı ve art zamanlı incelemeler, hayatta kalanların bunu ses bilgisel

⁷ “Sırlarını dışarı çıkarmayan ailenin durumunu anlatır.” (BAAD: 301).

değişimlerle ve/veya anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam değişmesi vb. anlam olaylarıyla gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Anlam olayları sonucunda sözcüklerin bazılarında sonradan ortaya çıkan anlamlar unutulurken bazılarında temel anlam unutulmakta ve sözcükler yan anlamlarından bir veya birkaçıyla varlıklarını sürdürmektedir. Her ne kadar zamanla bazı anlamları standart dilde unutulsa da bunlar, ağızlarda bağımsız sözcük olarak deyimler, atasözleri, ikilemeler vb. söz varlığı ögeleri içerisinde arkaik olarak kullanılmaktadır. İlk yazılı eserlerimizden itibaren başvurulan edebî sanatlar aracılığıyla çok anlamlı hâle gelen, “güneş” temel anlamlı *gün* de hem standart dilde hem de ağızlarda yaşamaya devam eden sözcüklerdendir.

Taranan eserlerde *günün*, soyut bir kavram olan *kutun* anlamlarını somutlaştırdığı görülmektedir. Sözcüğün bu anlamlarının varlığı, deyim ve atasözlerinde tespit edilmiştir. Deyim ve atasözleri, içerisinde pek çok arkaik öge bulunduran, bu yönüyle geçmişe dair çeşitli ipuçları veren söz varlığı ögeleridir. Dil bunu, bazen kendi içerisinde arkaik olan/ arkaik anlamı olan sözcükle eş/yakın veya zıt anlamlısını bir arada kullanarak yaparken bazen de söz konusu sözcükle ödünçleme yoluyla dile girmiş eş/yakın anlamlısını bir arada kullanarak gerçekleştirmektedir. Hem bu yöntem hem farklı sözcük türleriyle olan birliktelik hem de bağımlı dil ögelerinden eklerle kurulan bağlam, sözcüklerin arkaik anlamlarının tespitinde önemli rol oynamaktadır.

Günün kut kavramını karşılayan anlamları; deyimlerde, atasözlerinde ve bunların içinde yer yer ikilemelerde tespit edilmiştir. Deyimlerdeki anlamın tespitinde, fiillerden gör- ve türevleri, doğ- ve türevleri, tüner-, karar-, gece ol-, yaru- ve ışıt-; isimlerden ay ve il; sıfatlardan kara ve bağımlı dil ögelerinden iyelik ve hal ekleriyle kurulan bağlamlardan yararlanılmıştır. Ayrıca deyimlerin sınıflandırılmasında da örnek çeşitliliği sebebiyle fiillerden yararlanılmıştır.

Deyimler kadar çok örneğe sahip olmamakla birlikte sözcüğün atasözlerinde de *kut* kavramına ait anlamlarla kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Tespit edilen dört örnekten ikisinde, *günle* kurulmuş deyimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Atasözlerinde sözcüğün *kut* kavramının sahip olduğu anlamlarını belirlemede kan, garip, öksüz, devlet, bereket sözcükleri ile fiillerin olumlu ve olumsuz şekilleriyle kurulan bağlam rol oynamıştır.

Türkiye Türkçesi, standart dil ve ağızlarıyla bir bütünlük arz etmektedir. Ağızlar üzerine yapılan her çalışma Türkiye Türkçesinin zenginliğini, geçmişiyile olan bağının ne denli kuvvetli olduğunu gözler önüne sermektedir. Art zamanlı ve eş zamanlı yöntemin bir arada kullanıldığı bu çalışmada, bu görüş desteklenmektedir. Ağızlardan elde edilen verilerde deyim ve atasözlerinin geçtiği şehirlerin belirtilme sebebi, sözcüğün söz konusu anlamının Türkiye'nin farklı bölgelerindeki varlığı dolayısıyla yaygın bir kullanıma sahip olduğunu göstermek ve kayıt altına alınmayan bölgelerde de aynı veya benzer durumun olabileceği konusuna dikkat çekmektir. Eğer sözcüğün çalışmaya konu olan anlamıyla da yaşadığı fakat bu anlamının kayıt altına alınmadığı şehirler varsa bu şehirlerin kayıt altına alınmasına katkıda bulunmaktadır. Bu duruma, Kahramanmaraş Merkez ağızında dualarda sıklıkla karşılaşılan ama sözlüklerde yer almayan *bahti günü ā olmak* deyimindeki *günün* anlamının, ā “ak, beyaz; güzel; açık” ve ikilemenin ikinci unsuru olan baht'tan anlaşılacağı üzere *kut* kavramını karşılaması örnek olarak verilebilir.

4. Kısaltmalar

4.1. Eser ve Dönem Kısaltmaları

BAAD: Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler

BK: Bilge Kağan Abidesi

DLT: Divanü Lûgat'it-Türk

e- GTS: Elektronik Güncel Türkçe Sözlük

e-DS: Elektronik Derleme Sözlüğü
e-EES: Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
eT: Eski Türkçe
ETDV: Eski Türkçenin Deyim Varlığı
e-TS: Elektronik Tarama Sözlüğü
ETTDS⁸: Eski Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü
KB: Kutadgu Bilig
MaitrH: Maitrisimit
ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük
TDV: Türkçenin Deyim Varlığı
TMEN: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV

4.2 Şehir ve Yön Kısaltmaları

Ank: Ankara
Ay.: Aydın
D: Doğu
Gaz.: Gaziantep
K: Kuzey
Ml.: Malatya
Sm.: Samsun
Sv.: Sivas
Zn.: Zonguldak

Kaynakça

- Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. (1. Baskı). TKAE Yayınları.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. (C. 3). (5. Baskı). TDK Yayınları.
- Aksan, D. (2015a). *En Eski Türkçenin İzlerinde*. (5. Baskı). Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2015b). *Türkçenin Söz Varlığı*. (1. Baskı). Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2016). *Anlambilim Anlam Bilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. (1. Baskı). Bilgi Yayınevi
- Arslan Erol, H. (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. (3. Baskı). TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat'it-Türk Tercümesi*. (C. 1). (1. Baskı). TTK Yayınları.
- Baran, B. (2018). 16. Yüzyıldan Günümüze Anlam Değişmeleri Üzerine Bir İnceleme. *International Journal of Filologia*, (I), 1-31.
- Bloomfield, L. (1935). *Language*. (1. Baskı). George Allen & Unwin.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (1. Baskı). TDK Yayınları.
- Clauson, S. C. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. (1. Baskı). Oxford.
- Çağbayır, Y. (2017). *Ötüken Türkçe Sözlük*. (C. 2 ve 3). (2. Baskı). Ötüken Neşriyat.

⁸ Çalışmada, eserde çeviri yazısındaki [ñ] yerine [ŋ] kullanılmıştır.

- Çeribaş, M. (2021). Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, (36), 1185-1206.
- Çoruhlu, Y. (2020). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. (9. Baskı). Ötüken Neşriyat.
- Dilek, İ. (2021). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. (1. Baskı). TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri*. (45. Baskı). Boğaziçi Yayınları.
- Erkinay Tamtamış, H. K. (2022). Çok Anlamlılıktan Eş Adllılığa Doğru Tarihsel Bir Yolculuk. *Folklor/Edebiyat*, (109), 115-136.
- Esin, E. (25-29 Eylül 1970). KÜN-AY (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi). *VII. Türk Tarih Kongresi (C.I Sektör: 2)*, Ankara, Türkiye.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. (C.1). (1. Baskı). TDK Yayınları.
- Gündüz, T. (2017). *Oğuz Kağan Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi- Tercüme, Giriş ve Notlar*. (5. Baskı). Yeditepe Yayınları.
- Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi. *SUTAD*, (41), 53-74. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/309071>
- Karaağaç, G. (2013). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*. (1. Baskı). Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. (Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 5. Baskı). TDK Yayınları.
- Nadalyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E.R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. (1. Baskı). Akademiya Nauka.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. (1. Baskı). Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi*. (C. 1). (6. Baskı). TTK Yayınları.
- Özyaşamış Şakar, S. (2021). *Eski Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. (1. Baskı). Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil). (1. Baskı). Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). (1. Baskı). Bilgesu Yayınları.
- Saral, R. (2021). *Runik Harfli Türkçe Metinlerde Çok Anlamlılık*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Sertkaya, O. F. (2021). Dün > Tün ve Gün > Kün Kelimeleri Üzerine. *Türk Dili*, (829). 20-24.
- Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. (1. Baskı). Kesit Yayınları.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. (1. Baskı). TDK Yayınları.
- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. (1. Baskı). Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Taş, İ. (2017). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. (1. Baskı). Palet Yayınları.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. (2. Baskı). Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2016a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. (C. 3). (1. Baskı). (Ed. Semih Tezcan). TÜBA Yayınları.
- Tietze, A. (2016b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. (C. 4). (1. Baskı). (Ed. Semih Tezcan). TÜBA Yayınları.
- Tokatlı, S. (2004). Türkiye Türkçesi İle Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 141-156. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219274>
- Türk Dil Kurumu. (2016). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*. (Birleştirilmiş Baskı). TDK Yayınları.

- Türk Dil Kurumu (e-DS). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr> adresinden 12.09.2023 - 17.09.2023 tarihinde alınmıştır.
- Türk Dil Kurumu (e-EES). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr> adresinden 17.07.2023 tarihinde alınmıştır.
- Türk Dil Kurumu (e-GTS). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr> adresinden 17.07.2023 - 12.09.2023 tarihinde alınmıştır.
- Türk Dil Kurumu (e-TS). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr> adresinden 17.09.2023 tarihinde alınmıştır.
- Uçar, A. (2009). *Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. (1. Baskı). Multilingual Yayınları.
- Yıldız Altın, K. (2018). *Türk Kültüründe Atalar Kültü*. [Yayımlanmış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal kuruluş ile ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.